

Проблема розвитку мислення органічно пов'язана з проблемою засвоєння і застосування учнями знань. Вивчаючи мислення школярів, можна простежити діапазон їх мовленнєвих можливостей у навчальному процесі, оскільки саме за допомогою процесу мислення учні набувають знання, опановують способи дій. Велику роль відіграє процес спілкування між собою учнів, в результаті якого визначаються нові властивості явищ, предметів, висуваються нові гіпотези. Тому дуже важливо, щоб в молодших школярів розвивати мислення, вміння аналізувати, порівнювати, оцінювати адекватно результати своєї роботи, компетентно застосовувати знання в реальному житті. Навчання в школі істотно міняє зміст набутих дитиною знань і способи оперування ними. Це веде до перебудови мисленнєвої діяльності дітей, оскільки всі мовленнєві дії вимагають абстрагування й узагальнення. У процесі навчання діти навчаються міркувати, порівнювати, робити висновки та узагальнення. Отже, розвиток мислення школярів, оволодіння прийомами розумової діяльності є запорукою розвитку їх мовленнєвої діяльності, формування творчої обдарованої мовної особистості.

Література

1. Вашуленко М.С. Українська мова і мовлення в початковій школі/ М.С. Вашуленко. – К.: Освіта, 2006.-268с.
2. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении/ В.В. Давыдов. – М.: Педагогика, 1972. – 423с.
3. Концепція мовної освіти 12-річної школи//Дивослово. – 2002. – №8. – С.59-64.
4. Процесс мышления и закономерности анализа, синтеза и обобщения/ под ред. С.Л. Рубинштейна. – М.: Изд-во АПН СССР, 1960. – 288с.
5. Рубинштейн С.Л. Речь человека в общении/ С.Л.Рубинштейн. – М.: Наука, 1989. – 364с.
6. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи/ О.Я. Савченко. – К.: Генеза, 1999.-368с.
7. Савченко О.Я. Порівняння у навчанні учнів початкових класів/ О.Я. Савченко. – К.: Рад. школа, 1977. – 152с.
8. Ушинський К.Д. Вибрані твори/ К.Д. Ушинський. – К.: Рад. школа, 1949. –467с.

МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ УМІНЬ БУДУВАТИ УЗАГАЛЬНЕННЯ У З КЛАСІ

В. В. Пруняк

Сучасні педагоги та лінгводидакти розглядають навичку узагальнювати як один з основних прийомів розумової діяльності школярів, що базується на використанні порівняння, аналізу, синтезу, групування, класифікації. Науково-теоретичне осмислення психолого-педагогічних та методичних передумов формування навичок молодших школярів використовувати в навчальній діяльності прийоми розумової діяльності, а також вивчення й узагальнення досвіду роботи вчителів початкових класів підтвердили актуальність обраної теми дослідження.

Аналіз чинної програми з української мови у 3 класі свідчить, що в ній передбачено формування в учнів елементарних навичок формування аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення. У зв'язку з цим у ній акцентується увага на формуванні в школярів навичок «виділяти нові факти, розпізнавати невідоме, встановлювати послідовність подій та їх причинно-наслідкових зв'язків..., міркувати взаємозв'язаними судженнями, виділяти в об'єктах внутрішні ознаки і якості, розрізняти серед них основні та другорядні, порівнювати конкретні об'єкти за орієнтирами, визначеними вчителем, робити висновок-узагальнення з допомогою вчителя, добирати факти, які підтверджують висловлену думку або суперечать їй» [30,с.10]. Що стосується переліку знань та вмінь основних навчальних досягнень на кінець третього року навчання, то навчальною програмою засвоєння учнями умінь і навичок порівнювати й узагальнювати ті чи інші об'єкти не передбачено.

Аналіз чинного підручника з української мови для 3 класу [3] свідчить, що його автори передбачили деякі вправи, які мають сприяти виробленню певних навичок узагальнювати ті чи інші об'єкти та явища. Так, на початку підручника (частина II) знаходимо сім вправ, в яких пропонується дітям дібрати до кожної групи іменників загальну назву. Наприклад, вправа 9: випиши з тексту іменники за групами: а) назви рослин; б) назви тварин (с.7); запиши іменники за групами *кущі, транспорт, взуття* (вправа 16) та ін. Як бачимо, такі завдання сприяють деякою мірою формування навичок виконувати елементарні розумові операції – класифікацію, узагальнення. Однак, зазначимо, що їх загальна питома вага становить всього 3%. У підручнику відсутні завдання, спрямовані на вироблення навичок аналізу і порівняння, у ньому немає правил-моделей, за якими діти навчилися б порівнювати та узагальнювати об'єкти. Цікаво, що навіть серед запитань і завдань для повторення (с.37) відсутні формулювання узагальнюючого характеру. Тобто діти мають відповісти, як змінюється іменник, якими членами речення він виступає, як пов'язується з іншими словами тощо. Однак зробити загальний висновок про іменник, дати узагальнене його визначення автори підручника дітям не пропонують. Із 263 вправ, розміщених у підручнику, лише у двох (вправи 100 і 107) учням пропонується зробити висновок, як змінюється прикметник в однині та множині та за родами. Відсутні у підручнику також і завдання на порівняння та узагальнення граматичних ознак іменника і прикметника. Таким чином, відсутність послідовної та цілеспрямованої системи вправ у чинному підручнику, на наш погляд, не може сприяти ефективному виробленню у третьокласників імень і навичок узагальнювати.

Вивчення й узагальнення досвіду роботи вчителів початкової школи свідчить про те, що вони намагаються сформувати в дітей елементарні навички використання таких прийомів розумової діяльності, як порівняння, аналіз, синтез, класифікація та узагальнення. Однак, як свідчать наші спостереження і результати проведеного анкетування вчителів та учнів,

ефективність від такої роботи досить низька, оскільки у переважній більшості школярів виникають серйозні труднощі під час формулювання не тільки висновків та узагальнень, а й під час проведення порівняння реально існуючих об'єктів, не кажучи вже про абстрактні поняття, мовні явища та одиниці. Особливо складним для розуміння видається матеріал про частини мови, адже для його усвідомлення треба усвідомити специфіку семантики кожної з частин мови, своєрідність їх морфологічних ознак та особливостей синтаксичної ролі у реченні. При цьому діти мають зрозуміти, що основним критерієм поділу слів на частини мови є все-таки семантичний. Без уміння визначати своєрідні ознаки кожної виучуваної частини мови, їх групування і узагальнення неможливе ґрунтовне вивчення частин мови. Саме в цьому і переконує нас масова шкільна практика.

Так, на початку другого класу діти, аналізуючи умови орфографічних завдань, підходять до визначення у слові його основи і закінчення. Цим і створюються передумови для розмежування лексичного значення слова, засобом вираження якого є основа слова, та його граматичних значень, виражених за допомогою закінчень. Детальний аналіз граматичних значень іменника та прикметника (їх відмінкових закінчень) слугує умовою формування поняття про слово як частину мови. Конкретизація цього поняття забезпечується у процесі змістової класифікації частин мови. При цьому враховується той факт, що спільність граматичних значень і внаслідок цього однакова сполучуваність їх з іншими словами у мовленні слугує причиною поділу слів за частинами мови. Виходячи з цього, діти можуть поповнити свої знання інформацією, яка дещо розходиться з традиційним тлумаченням частин мови у початковій школі. Наприклад, учні 3 класу КЗШ №88 (учитель вищої категорії Сириця Г.Б.) за наявними граматичними значеннями у слів *десяток, тисяча та перший, другий* і т. ін. стверджують, що ці слова віднести до категорії числівника неможливо. Такий підхід до категорії вивчення мови дає можливість ґрунтовніше характеризувати мовні одиниці. Діти починають розуміти, що якою б досконалою не була система частин мови, вона залишається відкритою, незавершеною і тому потребує додаткового осмислення, доповнення на основі вивчених нових мовних фактів. Істотне поглиблення уявлень учнів про граматичне значення слова повинно досягатись, на думку цієї вчительки, внаслідок забезпечення у процесі порівняльного аналізу однотипних граматичних значень у різних частин мови (наприклад, значення числа в іменників, прикметників, дієслів і т.п.). Це дасть можливість розмежувати граматичне значення слова і його граматичну форму, відношення між якими потім ретельно простежується у процесі аналізу граматичних категорій числа, роду, відмінка, особи, часу, способу. Крім того, такий підхід дає можливість проаналізувати мовні явища, порівняти їх особливості і зробити певні елементарні теоретичні узагальнення.

Досить часто на уроках рідної мови вчителі вдаються до порівняння за аналогією. Наприклад, на уроці вивчення суфіксів вчителька Пижикова І.Г.

(КЗШ №88) пропонує пригадати, що діти знають про суфікс, його функції в утворенні нових слів чи слів з іншими граматичним значенням. За аналогією до префікса дітям пропонується визначити функції суфікса. Таким чином, порівнюючи, учні доходять до елементарного, але дуже важливого узагальнення про словотворчу роль суфікса у слові.

Таким чином, можемо зробити висновок проте, що вчителі початкових класів з розумінням ставляться до процесу інтелектуального розвитку школярів, розуміють його важливість і необхідність для всебічного і гармонійного розвитку особистості. Однак, як свідчать наші спостереження та бесіди з учителями, така робота має переважно епізодичний характер, а тому є малоефективною, адже часто доводиться мати справу з учнями середньої і навіть старшої школи, які виявляються безпорадними, якщо потрібно самостійно зробити певне узагальнення, сформулювати той чи інший висновок. Що ж стосується учнів початкових класів, то операція узагальнення дається їм дуже важко, оскільки вона відбувається на більш високому рівні, ніж аналіз, порівняння, синтез та класифікація і потребує від них значних розумових зусиль. Усе це спонукало нас до розробки нової методики, яка зумовлює необхідність ретельного добору дидактичного матеріалу з урахуванням вимог забезпечення в учнів належного рівня сформованості досліджуваних навичок. Її метою було послідовне формування і вдосконалення зазначених умінь, забезпечуючи одночасно розширення й поглиблення теоретичних знань про частини мови, а також практичних умінь і навичок робити відповідні висновки на основі аналізу, синтезу, класифікації та порівняння.

Початковим етапом роботи з формування досліджуваних умінь має бути ознайомлення учнів з правилами групування об'єктів та їх порівняння на основі виявлених спільних, подібних та відмінних ознак. Паралельно з розширенням теоретичних знань про сутність і природу поняття «частина мови» слід проводити роботу з групування слів за родовими та видовими ознаками. Наступним етапом повинно бути формування в учнів навичок робити елементарні узагальнення, з допомогою вчителя та самостійно складати узагальнюючі правила і закріплювати набуті уміння і навички впродовж усього періоду навчання.

Відповідно до зазначених етапів ми розробили види вправ для поступового формування навичок узагальнення. Чільне місце у доборі цих завдань відводиться словниково-логічним вправам. Вони допомагають систематизувати вивчений матеріал, підкреслити найсуттєвіші ознаки подібності і відмінності граматичних явищ, а також сприяють формуванню загальних пізнавальних прийомів. Порівняно з періодом навчання грамоти, під час вивчення граматичного матеріалу тематика словниково-логічних вправ розширювалася, включалася нова лексика, проводиться робота на лексико-граматичній основі. Словниково-логічні вправи слід виконувати письмово, ускладнювати певними фонетичними, орфографічними та граматичними завданнями. Кінцева мета проведення словниково-логічних

9. Зіставлення предметів і явищ за подібними й відмінними ознаками. Для порівняння двох предметів пропонуємо спочатку визначити подібні, спільні їх ознаки (наприклад, в огірка і помідора), а потім відмінні ознаки. На основі виявлених ознак за допомогою вчителя формулюємо висновок про спільне і відмінне в цих порівнюваних об'єктах. Після того, як діти зможуть уже самостійно виконувати подібну розумову операцію, переходимо до порівняння абстрактних предметів, мовних одиниць. На основі вироблених навичок, коли учні вміють визначати і диференціювати виявлені у предметів спільні і відмінні ознаки, переходимо до наступного етапу – формулювання елементарних визначень предметів.

10. Складання елементарних визначень відомих дітям предметів і понять. Спочатку вчитель повинен сам дати зразок такого визначення і тільки потім пропонувати учням визначити якість однорідне поняття. Наприклад, учитель дає зразок: *Сосна – хвойне дерево з довгими голками і дрібними шишками*. Учні повинні за аналогією скласти визначення ялини. Такі вправи надзвичайно корисні, тому що після них дітям легше переходити до більш абстрактних граматичних визначень.

11. Встановлення причинно-наслідкових зв'язків. На кожному занятті слід намагатися не задовольнятися простою констатацією у відповідях учнів. Вони повинні пояснити кожен розглядуваний факт, розкрити його зв'язок з іншими явищами. Треба намагатися, щоб питання «чому?» звучало на уроках якнайчастіше, щоб складний процес розумової діяльності поєднувався з активним розвитком мовлення учнів.

12. Формулювання елементарних висновків. Цей етап роботи повинен базуватися на основі вироблених уже в учнів навичок порівнювати, аналізувати, групувати, класифікувати тощо. Елементарні узагальнення доцільно, на наш погляд, починати робити під час вивчення теми «Іменник», оскільки позначувані ним предмети об'єктивної дійсності, по-перше, досить широко представлені, по-друге, діти найбільше обізнані з особливостями саме цієї частини мови. Усі ці чинники сприяють виробленню передумов свідомого підходу третьокласників до формування елементарних узагальнень, висновків. Так, наприклад, під час вивчення семантичних розрядів іменника слід пропонувати дітям визначити спільні і відмінні ознаки запропонованих слів, на цій основі згрупувати їх і зробити відповідний висновок:

Вправа 1. Прочитайте іменники, випишіть власні і загальні назви. Скажіть, чим загальні назви відрізняються від власних. Сформулюйте висновок.

Лікар Петренко, співак Дмитро Гнатюк, космонавт Леонід Каденюк, актор Богдан Ступка, наш край Кривбас, журнал «Барвінок», місто Ялта.

Вправа 2. Випишіть з тексту слова, що є назвами істот і неістот. Чим вони різняться між собою. Зробіть висновок.

Заграло сонце золоте і потепліло. Струмочки дзвінко виграють і поспішають, приносять добру новину про сонце, небо і весну.

Вправа 3. Прочитайте іменники, змініть їх за числами і за запитаннями. Зверніть увагу, чи змінюються вони за родами. Сформулюйте висновок.

Вода, земля, тракторист, книга, джерело, форма, садок, парта, стіл, мило, дівчинка, дощ, мова, мороз, каменярь, глядач, село, речення, вікно, ріка.

Вправа 4. Прочитайте сполучення слів. Між словами в дужках впишіть питання. Простежте, від чого залежить значення роду, числа і відмінка прикметника. Сформулюйте правило.

Дорога (.....?) безкінечна, довга; у костюмі (.....?) новому, гарному; на дереві (.....?) високому, крилатому; за селом (.....?) великим, рідним; звуками (.....?) чарівними, мелодійними.

Вправа 5. Доберіть до поданих іменників прикметники, визначте їх рід і число. Зробіть висновок про залежність значення роду і числа від іменника.

.....хвиля,місто,берег,..... хмара,море,місяць,.....небо.

Вправа 6. Подані сполучення іменника з прикметником запишіть у формі множини. Зробіть висновок про залежність значення числа прикметника від іменника.

Глибока криниця, глибокий колодязь....., глибоке озеро....., висока тополя....., високий дуб....., високе дерево.....

Вправа 7. До поданих іменників доберіть відповідні дієслова минулого часу. Зверніть увагу на вираження в дієсловах однини значення роду. Порівняйте, чи виражають значення роду дієслова теперішнього і майбутнього часу. Зробіть висновок.

Сова (що робила) літала, ховалася. Орел (що робив?) Горобень (що робило?)..... Птахи (що робили?)

Словниково-логічні вправи використовуються також для формування й закріплення правописних і граматичних знань, умінь та навичок. Особливо вони корисні для розрізнення схожих понять, для усвідомлення того, які ознаки є суттєвими, а які другорядними для певного поняття чи явища, зокрема під час вивчення таких тем, як «Велика буква в іменах і прізвищах людей, кличках тварин, назвах міст, сіл, вулиць, річок», «Слова – назви предметів», «Слова – назви ознак», «Слова – назви дій», «Корінь слова», «Однокореневі слова», «Будова слова», «Префікси і прийменники», «Частини мови». Вправи на класифікацію й узагальнення, зіставлення й протиставлення з метою розрізнення слів, подібних за написанням, але різних за значенням або навпаки, потрібні на кожному етапі опрацювання програмного матеріалу.

Наші спостереження свідчать, що завдяки правильному усвідомленню пізнавальної суті порівняння, умінням порівнювати у певній логічній

послідовності за узагальненими ознаками подібності, тотожності і відмінності, а також розумінню суті процесу узагальнення учні 3 класу досконало оволоділи цим важливим прийомом розумової діяльності. Це дає підстави вважати запропонований нами підхід до набуття навичок узагальнення ефективним і доцільним, оскільки він сприяє формуванню інтелектуальних здібностей школярів, більш усвідомленому сприйманню граматичного матеріалу, більш успішному розвитку мовної особистості школяра.

Література

1. Вашуленко М.С. Рідна мова: підруч. для 3 класу/ М.С. Вашуленко, О.І. Мельничайко. – К.: Освіта, 2003. – Ч.І-ІІ.
2. Вашуленко М.С. Українська мова і мовлення в початковій школі/ М.С. Вашуленко. – К.: Освіта, 2006. – 268с.
3. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении/ В.В. Давыдов. – М.: Педагогика, 1972. – 423с.
4. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1-4 класи. – К.: Початкова школа, 2006. – 432с.
5. Савченко О.Я. Порівняння у навчанні учнів початкових класів/ О.Я. Савченко. – К.: Рад. школа, 1977. – 152с.

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ АУДІАТИВНИХ УМІНЬ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Л. М. Пруняк, В. В. Пруняк

Основна мета вітчизняної системи освіти – створити умови для розвитку і самореалізації кожної особистості як громадянина України, сформувати покоління, здатне навчатись впродовж усього свого життя. На реалізацію цих стратегічних завдань значною мірою впливає рівень мовленнєвого розвитку особистості. Адже саме від рівня сформованості мовних і мовленнєвих умінь та навичок залежить, як вона сприйматиме нові знання, оволодіватиме новими вміннями.

Розвиток мовлення учнів – одне з найголовніших завдань курсу рідної мови, вирішення якого безпосередньо пов'язане з реалізацією основної мети вивчення української мови в загальноосвітніх навчальних закладах України – формування національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка володіє вміннями й навичками вільно, комунікативно, виправдано користуватися засобами рідної мови – її стилями, типами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо).

З огляду на значущість цього завдання у Держаному стандарті початкової загальної освіти [5] і навчальній програмі з української мови для 1-4 класів [6] визначено основну змістову лінію – мовленнєву, яка передбачає розвиток усного і писемного мовлення, їхнє вміння користуватися мовою як засобом спілкування, пізнання, впливу і «передбачає формування та розвиток умінь слухати і розуміти, говорити, читати і писати» [4, с. 3]. Таким чином, вміння слухати і розуміти словесну

інформацію є однією з важливих вимог, що поставлені до сучасної шкільної мовної освіти Державним освітнім стандартом.

У вирішенні зазначених завдань важливу роль, на думку І.П. Гудзик, відіграє «добре спланована і забезпечена високоякісним дидактичним матеріалом робота з розвитку вміння слухати і розуміти усне мовлення (аудіювання)» [3, с.4]. Це пояснюється тим, що вміння адекватно сприймати на слух усне мовлення лежить в основі володіння мовою. Однак, як зазначає М.С. Вашуленко, серед усіх видів мовленнєвої діяльності «вчителі найменше приділяють уваги аудіюванню (слуханню і розумінню), сподіваючись, очевидно, що дитина, яка опанувала мову в дошкільному віці, не потребує в цьому спеціальних навчальних вправ» [1, с.14]. Наші спостереження, аналіз й осмислення теоретичних засад процесу слухання/розуміння усного мовлення свідчить про необхідність формування аудіативних та читацьких умінь школярів як першочергових життєво необхідних умінь. Адже в школі, по суті, здебільшого здійснюється лише контроль за їх сформованістю. Разом з тим текстова основа у вивченні мовної теорії, у засвоєнні текстологічних знань потребує посиленої уваги до формування в учнів умінь слухати, розуміти і сприймати інформацію, диференціювати її, утримувати в пам'яті. Психологічна складність багатоаспектного процесу сприймання усного мовлення як основи мислення і практичної діяльності особистості, що здійснюється на сенсорному (чуттєвому) і перцептивному (смісловому) рівнях, його недостатнє методичне та дидактичне забезпечення у шкільному курсі навчання мови свідчать про неабияку актуальність цієї проблеми.

У сучасних умовах розвитку суспільства значно зріс обсяг інформації, яку необхідно сприйняти, усвідомити та засвоїти, що вимагає від реципієнта значної затрати часу та зусиль. У зв'язку з цим виникає необхідність формування в школярів умінь слухати-розуміти усні повідомлення, що сприятиме піднесенню їхньої культури спілкування в різних видах мовленнєвої діяльності. Безперечно, вагому роль у формуванні аудіативних навичок учнів відіграє початкова ланка освіти. Саме тут закладаються підвалини процесу формування особистості, комунікативних умінь. На це вказує й автор одного з проєктів концепції навчання української мови Л.І. Мацько, пропонуючи починати процес вивчення мови не з читання та письма, а зі слухання, сприймання та розуміння усного мовлення. Вагомих здобутків у дослідженні цього питання досягла І.П. Гудзик. Вона розробила програми, методичні посібники для вчителів початкових класів, статті, в яких висвітлюються теоретичні питання аудіювання та подаються цікаві вправи, спрямовані на формування і перевірку ефективності розуміння учнями прослуханих повідомлень.

Виходячи з того, що на кінець навчання у початковій школі аудіативні вміння та навички мають бути сформовані, та зважаючи на те, що перехід до п'ятого класу є переломним моментом для учнів, коли значно змінюються умови навчання, набуті в початкових класах уміння та